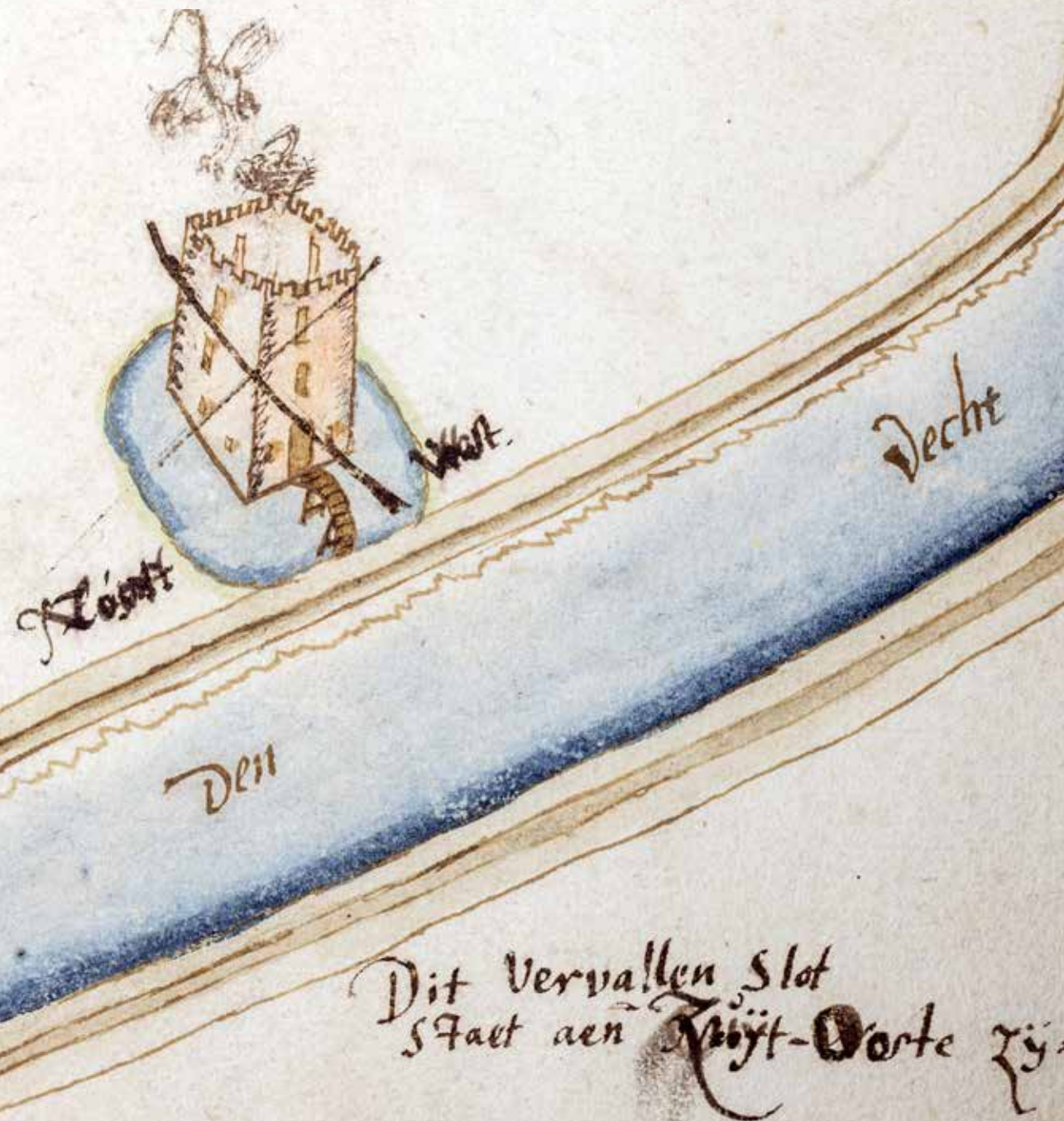

Amstelo damum

Tijdschrift voor de kennis van Amsterdam — 3 | 2023

€ 12,50

Dit Vervallen Slot
Staet aen Nuyt-Orde zy

*Ranjith Jayasena,
Nancy de Jong-
Lambregts, Ferry
van den Oever en
Jitte Waagen*

Het verdwenen kasteel van Weesp Een archeologische verkenning naar het dertiende-eeuwse Huis ten Bosch

Ranjith Jayasena (1976) studeerde archeologie aan de Universiteit van Amsterdam (UVA) en is sinds 2005 als senior archeoloog verbonden aan Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam. In 2019 promoveerde hij aan de UVA op het proefschrift *Graaf- en modderwerk. Een archeologische stadsgeschiedenis van Amsterdam*, een eerste synthese van 65 jaar stadsarcheologie in Amsterdam (handelseditie 2020). Daarnaast is hij gastonderzoeker bij het Amsterdam Centre for Ancient Studies and Archaeology (ACASA) van de UVA.

Nancy de Jong-Lambregts (1976) studeerde archeologie aan de UVA en is sinds 2005 als senior archeoloog werkzaam voor de gemeente Alkmaar. In 2020 is ze samen met bouwhistoricus Rob Gruben gestart met een grootschalig onderzoek naar de kastelen van graaf Floris V en Rooms-koning Willem II, dat zal uitmonden in een duo-dissertatie aan de Tilburg University in samenwerking met de Rijksuniversiteit Groningen en de Universiteit Leiden. Een belangrijk deel van het onderzoek gaat over de toepassing van geofysica en *remote sensing* bij het onderzoeken van kasteelterreinen.

Ferry van den Oever (1966) studeerde aardwetenschappen aan de Universiteit Utrecht en zette in 2008 zijn eerste stappen met grondradar. Sinds 2009 werkt hij bij Saricon als geofysisch specialist en gebruikt

Drieënhalve eeuw na de sloop van het middeleeuwse kasteel Huis ten Bosch aan de Vecht resteren aan de oppervlakte alleen nog lichte glooiingen in een schapenweide (afb. 1).¹ In droge zomers schemeren soms de resten van muren als gele verkleuringen door het gras. Generaties van bewoners van de gelijknamige naastgelegen boerderij hoorden uit overlevering over dit verdwenen kasteel. Wat hiervan precies in de bodem reesteerde, was echter in nevelen gehuld en er was geen informatie over de grootte van het oorspronkelijke kasteelterrein met gracht(en) en bijbehorende structuren. Recentelijk werd het kasteel opnieuw onder de aandacht gebracht door de website van Christian Pfeiffer en door publiciteit in Het Parool in 2020.² In 2022 kwam dit terrein als onderdeel van het Stadsgebied Weesp op het grondgebied van de gemeente Amsterdam. Deze omstandigheden waren voor de stadsarcheologen van Monumenten en Archeologie een goede aanleiding om, in samenwerking met onderzoekers van Saricon, het 4D Research Lab van de Universiteit van Amsterdam en Hollandia Archeologen, een nader onderzoek in te stellen naar dit illustere kasteel.³ De geschiedenis van deze plek gaat terug tot de twaalfde eeuw, toen de uitgestrekte veengebieden rond de Amstel en de Vecht in cultuur werden gebracht en er daardoor bewoning mogelijk werd (afb. 2).

ONTGINNINGEN VAN AMSTELLAND Tot in de elfde eeuw was Amstelland een landschap van hoge veenkussens met daardoorheen meanderende veenriviertjes, onder meer een veenstroompje

hij diverse geofysische technieken om vragen te beantwoorden op het gebied van archeologie, niet-gesprongen explosieven, milieu- en civiele techniek en geologie.

Jitte Waagen (1977) studeerde archeologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam (VU) en is sinds 2007 in dienst bij ACASA van de UVA. Sinds 2018 is hij coördinator van het 4D Research Lab van het

Amsterdam Institute for Humanities Research van dezelfde universiteit. In 2022 promoveerde hij aan de UVA op het proefschrift *Sampling Past Landscapes. Methodological inquiries into the bias problems of recording archaeological surface assemblages*. Hij houdt zich bezig met archeologische prospectie, (*drone*) *remote sensing*, geo-ICT, statistiek, 3D-technologie, *eXtended reality* en *blended learning*.

1 De locatie van Huis ten Bosch tegenwoordig, 28 februari 2022. Foto Ranjith Jayasena, Monumenten en Archeologie, Gemeente Amsterdam. Het kasteelterrein tekent zich af als glooiingen in het weiland. Rechts de achttiende-eeuwse boerderij Huis ten Bosch, gezien naar het zuidoosten.

1 Dank gaat uit naar Hans Beukeboom voor het ter beschikking stellen van de onderzoekslocatie en zijn betrokkenheid in alle stadia van het onderzoek, naar Christian Pfeiffer en Anton Cruysheer voor het delen van hun historische kennis over Weesp en het kasteel, Kees Verkerk en Erik Schmitz voor hun waardevolle commentaar bij de historische achtergronden, Gabri van Tussenbroek, Jørgen Veerkamp, Thijs Terhorst en Rob Gruben voor het becommentariëren van een eerdere versie van dit artikel en tenslotte de overige leden van het onderzoeksteam, Pieter Floore, Sjeng Dautzenberg, Tijn Lanjouw, Mikko Kriek, Markus Stoffer en Thijs Terhorst. Van het onderzoek werd door AT5 de korte documentaire *Het verdwenen kasteel* gemaakt.

2 *Het Parool*, 29 februari 2020.

dat de Amstel werd. Dit uitgestrekte veengebied in het grensgebied tussen het graafschap Holland en het bisdom Utrecht (het Sticht) was opgedeeld in domeinen die onder het gezag stonden van de landsheer. De grens tussen Holland en het Sticht liep ter plaatse van de huidige Kostverlorenvaart. Zo lag het gebied waarin de nederzettingen Sloten en Osdorp tot ontwikkeling kwamen in Holland, en Amsterdam en Ouderkerk aan de Amstel, Diemen en Weesp in het Sticht (afb. 2). Ergens in de elfde eeuw begon de grootschalige ontginning van het veenlandschap. De bisschop stelde leendienstmannen aan – ook bekend als ministri, door historici ministerialen genoemd – om de ontginning in hun domein te organiseren. In het ontgonnen land werden ze vervolgens belast met het bestuur en de rechtspraak, het beheer van de waterstaatkundige werken en de oprichting van een kerkelijke gemeenschap.⁴ Voor hun diensten beloofde de bisschop de dienstlieden met land, soms in eigendom, soms in leen. Daardoor werden zij ook leenman van de bisschop en als zodanig voerden zij het bewind. Eén zo'n ministeriaal was Wolfger, de oudst bekende bisschoppelijke vertegenwoordiger in Amstelland, die in 1105 voor het eerst als schout van Amstel werd vermeld.⁵

HEREN VAN AMSTEL De geschiedenis van Huis ten Bosch is nauw verbonden met die van de familie van Wolfger. Wolfger en zijn nazaten hadden hun 'residentie' in Ouderkerk aan de Ame, de huidige Amstel, en wisten hun positie uit te bouwen tot de als rid-

2 Kaart van Amstelland in de dertiende eeuw met ten oosten van Weesp de locatie van Huis ten Bosch. Kaart Thijs Terhorst, Monumenten en Archeologie, Gemeente Amsterdam, 2023. De onderbroken lijn was in die tijd de grens tussen Holland en Utrecht.

- 3 Een uitgebreide verslaglegging zal verschijnen in de reeks *Amsterdamse Archeologische Rapporten*.
- 4 B. Speet, 'Een kleine nederzetting in het veen', in: M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Een stad uit het niets, tot 1578*, Amsterdam 2004, p. 30-31.
- 5 J.E. Abrahamse, E. Schmitz en H. Weerts, '2: 1000-1200. De grote ontginning', in: J. E. Abrahamse, M. Kosian, E. Schmitz, *Atlas Amstelland. Biografie van een landschap*, Bussum 2012, p. 19-30.
- 6 Voor de geschiedenis van de heren van Amstel zie: C.L. Verkerk, 'Opkomst en ondergang van de heren van Amstel. Het bestuurlijke centrum van het land van Amstel in het licht van de vondst van een versterking aan de Amstelmonding', *Jaarboek Amstelodamum* 86 (1994), p. 19-48, en C.L. Verkerk, 'De Windmolenzijde. Een bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van Amsterdams noordwestelijke stadsgebied in de dertiende en veertiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamum* 90 (1998), p. 12-38. Van de Ame of 'A' wordt verondersteld dat die het geheel vormde van waterwegen waaruit later de naamgevingen van Amstel, Bullewijk, Holendrecht, Gein, Winkel, Waver, Weesp, Angstel en Vecht voortkwamen. Zie: C.L. Verkerk, 'Amsterdam 1275', *Jaarboek Amstelodamum* 109 (2017), p. 159. De Bullewijk bij Ouderkerk aan de Amstel werd in de zeventiende eeuw aangeduid als de 'Oude Amstel'.
- 7 A.J. Zondergeld-Hamer, *De geschiedenis van Weesp. Van prehistorie tot de moderne tijd*, Weesp 1990, p. 14.
- 8 A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek*, Hilversum 1993, p. 257-258; Verkerk, 'Opkomst en ondergang', p. 28; Th.A.A.M. van Amstel, *De Heren van Amstel 1105-1378. Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296*, Hilversum 1999, p. 56-58.

dermatig beschouwde heren van Amstel.⁶ Wolfger werd opgevolgd door Egbert (circa 1105-1172). In 1156 slaagde Egbert van Amstel erin om land in bezit te krijgen in de omgeving van Weesp. Een poging om daarbij ook bezit te verwerven dat onder het Haagse kapittel van Sint-Marie viel, werd vrijdeld door de Duitse keizer. Uiteindelijk zou Egbert dit land in 1169 alsnog in leen krijgen vanuit zijn positie als schout van Amstel.⁷ Hiermee was hij niet alleen rentmeester van Amestelle, maar had hij ook de domeinen aan het Uitermeer in beheer, inclusief de visrechten daarvan. Deze ambten werden erfelijk en al deze goederen gingen uiteindelijk over op zijn zoon Gijsbrecht I.⁸ Gedurende de dertiende eeuw trokken de heren van Amestelle steeds meer macht naar zich toe. Hiermee mengden ze zich in de territoriale politiek van de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland. Gijsbrecht II van Amstel werd in de jaren rond 1220 leenman van beiden, een koers die werd voortgezet door zijn zoon Gijsbrecht III. Rond 1260 kreeg Gijsbrecht IV, heer van Amstel in de periode 1250-1296, naast zijn goederen in Amstelland rondom Ouderkerk aan de Amstel, een aantal hofsteden in Amsterdam in leen van de bisschop van Utrecht. Hiermee gingen de Van Amstels ook een grote rol spelen in de dertiende-eeuwse geschiedenis van Amsterdam.

UITERMEER EN HUIS TEN BOSCH De rivier de Vecht, ten oosten van Weesp, was in de dertiende eeuw een belangrijke vaarweg, waar de opeenvolgende heren van Amstel en later de graaf van Holland maar al te graag controle over hadden en kastelen bouwden. Huis ten Bosch werd strategisch opgetrokken bij de monding van het Uitermeer. Archiefmateriaal waaruit we de geschiedenis van Huis ten Bosch kunnen reconstrueren, is beperkt. Zo is ook niet bekend wanneer het kasteel is gebouwd. In 1226 verwierf Gijsbrecht II, kleinzoon van Egbert, naast Amestelle ook de rechtsgebieden van Muiden, Diemen en Weesp, inclusief het gebied rond het Uiter-

meer. Vervolgens beleende Gijsbrecht zijn broer Egbert (II) met het goed ‘ten Bosch’. Of hier al een kasteel stond, is niet bekend. Aannemelijk is het niet. De kastelenbouw in het Sticht kreeg in 1220 een belangrijke impuls door het zogeheten *Privilegium in favorem principium ecclesiasticorum*. In dit privilege deed keizer Frederik II ten gunste van de bisschop afstand van het koninklijk recht om kastelen te bouwen. Dit versterkte het gezag van de bisschop als landsheer aanzienlijk. We zien vanaf dat moment een toename van kastelen in het Sticht.⁹ Het is dan ook aannemelijk dat Gijsbrecht II of diens broer Egbert bouwheer van de eerste fase van kasteel Huis ten Bosch was geweest. In 1244 werd Egberts zoon vermeld als Egbert (II) van den Bosch.¹⁰ Dit is de oudste historische aanwijzing voor het op dat moment bestaande kasteel Huis ten Bosch.

Via het huwelijk van de dochter van Egbert III, Elisabeth van den Bosch, met haar achterneef Herbaren van Amstel, heer van IJsselstein (overleden 1333), kwam Huis ten Bosch begin veertiende eeuw in het bezit van de tak IJsselstein van dezelfde familie Van Amstel.¹¹ Het kasteel werd in februari 1374 betrokken bij een oorlog tussen het Sticht en Holland, waarbij de bisschop van Utrecht een vloot uitrustte die de Vecht opvoer en Muiden, Weesp, Uitermeer (Huis ten Bosch), Loosdrecht en kasteel Kronenburg veroverde.¹² In 1374 werd Huis ten Bosch ook vermeld in een vreedzamere situatie, namelijk bij de toentertijd in de ridderschap populaire valkenjacht. Zo wilde Jan van Blois graag een ‘havic tarsel’, een mannetjes-havik, lenen van Gijsbrecht van IJsselstein. Zijn bode reisde tevergeefs naar Teilingen en Utrecht, om Gijsbrecht uiteindelijk te treffen in Huis ten Bosch. Deze stemde toe in de leen, maar de bode moest terug naar Teilingen om de vogel op te halen.¹³

In 1408 werd het kasteel belegerd door graaf Willem IV en verwoest. En na herstel van de schade gebeurde in 1426 hetzelfde, ditmaal door toedoen van hertog Philips van Bourgondië.¹⁴ In 1439 werd het kasteel door Gijsbrecht van IJsselstein overgedragen aan de graaf van Holland, die het vervolgens weer in leen teruggaf. In de leenovereenkomst werd het kasteel omschreven als ‘Huis ten Bos-sche, gelegen bi Utermeer, mitten Voirburch, mitten boemgerde ende anders sijnen toebehoirne binnen den utersten cingelgrafte; item twee sluysen, gelegen tot Utermeer an den dam’.¹⁵ In een leenovereenkomst uit 1475 werd over de heerlijkheid vermeld dat deze was gelegen ‘binnen den utersten cante vanden tersten cingelgrafen’.¹⁶ In 1475 behoorde Huis ten Bosch tot de kleinste kasteelterreinen van Holland met een oppervlakte van slechts twee morgen (1,7 hectare).¹⁷ In 1514 werd het kasteel aangevallen door Gelderse en Friese soldaten – de zogeheten Zwarte Hoop – en werd Huis ten Bosch weer verwoest. In 1572 was het kasteel nog niet herbouwd.¹⁸ De oudste afbeelding van Huis ten Bosch – als een toren met gracht eromheen – is te vinden op een kaart van het Gooi en aangrenzende gebieden door Goert die Greef uit 1524 of Jan de Pape uit 1526 (afb. 3).¹⁹ In 1592 werd het vervallen Huis ten Bosch op de verkeerde oever van de Vecht afgebeeld op een kaart van het Amsterdamse Burgerweeshuisland aan de Vecht en het Naardermeer door

9 R.P. de Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375*, Hilversum 1996, p. 82.

10 J. W. Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland. Hun bewoners en bewogen geschiedenis*, Rijswijk 1981, p. 249.

11 Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen*, p. 249, en J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam. Eerste tijdperk De Amsterdamsche oudheid*, Amsterdam 1879, p. 67.

12 De Graaf 1996, *Oorlog*, p. 144.

13 A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen*, Hilversum 2001, p. 346.

14 Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen*, p. 250.

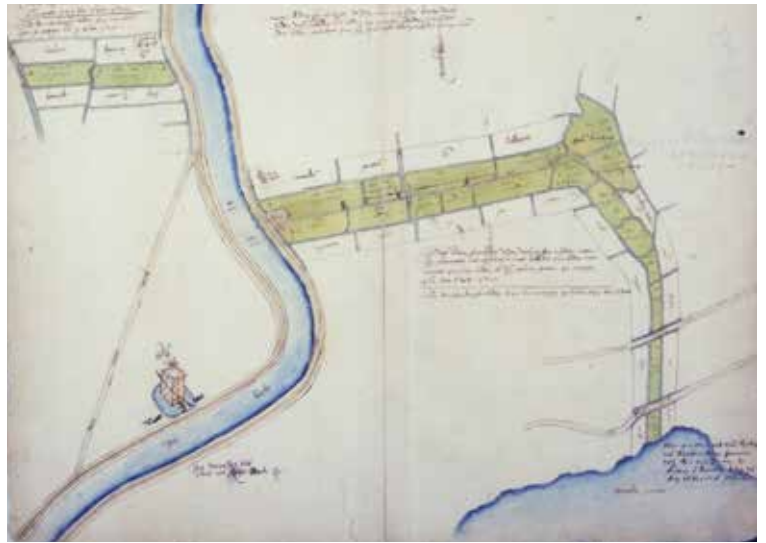
15 Geciteerd in A. Cruysheer, ‘Kasteel “Huis Ten Bosch” te Weesp dl. 2’, *Historische Kijk op Weesp. Contactblad van de Historische Kring Weesp*, 24 (2009) 2, p. 7.

16 Janse, *Ridderschap*, p. 163. Een vergelijkbare vermelding is er uit 1473, zie: Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen*, p. 250.

17 Janse, *Ridderschap*, p. 131-133.

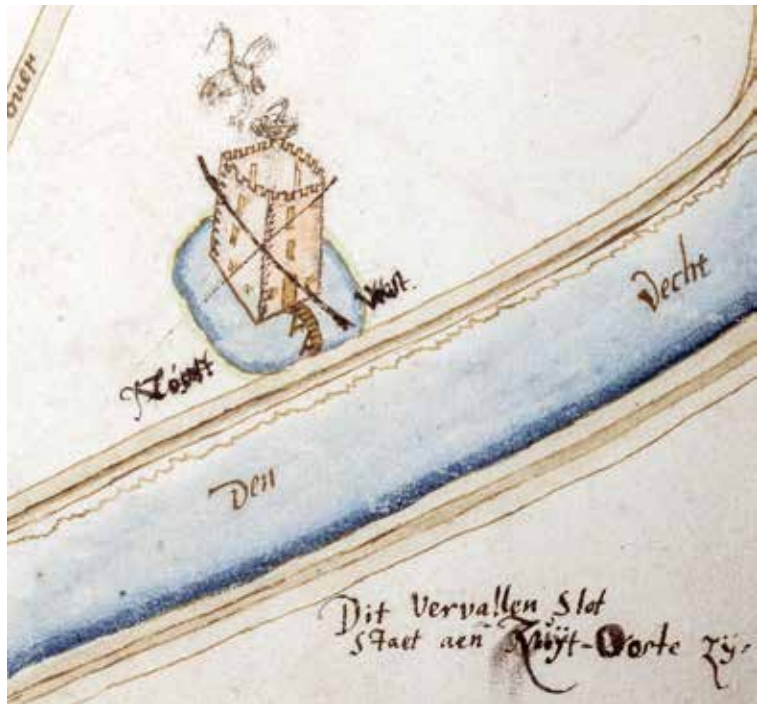
18 Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen*, p. 252

19 Cruysheer, ‘Kasteel “Huis Ten Bosch”’, p. 7; zie ook: Nationaal Archief (NA), toeg.nr. 4. VTH, inv. nr. 2580, verzameling binnenlandse kaarten Hingman, ca. 1870, kaart van Gooiland: nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/4.VTH/invnr/2580/file/NL-HaNA_4.VTH_2580.

3 Detail van: Goert die Greef of Jan de Pape, Kaart van Het Gooi en aangrenzende gebieden, 1524 of 1526. Nationaal Archief, collectie Hingman (VTH 2580). Detail met aan de rechterzijde Huis ten Bosch.

4a-b Pieter Bruinsz, Kaart van het Amsterdamse Burgerweeshuisland aan de Vecht en het Naardermeer, 1592, geheel en detail. Pen in bruin, penseel in kleur 43,5 x 57 cm. Stadsarchief Amsterdam (00367A000016). Het vervallen Huis ten Bosch is op de verkeerde oever van de Vecht afgebeeld, en ook zo vermeld. Op de tekening staat geschreven: 'Dit vervallen Slot staet aen Zuijt-Ooste Zij' (...) 21 Aug. 1631'.

20 Stadsarchief Amsterdam (SAA), 00367A000016; zie ook: M. Hameleers en A. van Noord, *Kaartboeken van Amsterdam 1559-1703*, dl. 4, Bussum 2019, p. 132 en 195, kaart 2BW:8(d). Permalink: archieff.amsterdam/inventarissen/file/cc746bdc785e73ed-3d747789f1aca01b.

Pieter Bruinsz (afb. 4). De fout werd in een annotatie op 21 augustus 1631 toegevoegd: 'Dit vervallen Slot staet aen Zuijt-Ooste Zij'.²⁰ Ook een kaart van Lucas Sinck uit 1612 toont de Vecht tussen Muiden en Hinderdam (afb. 5). Duidelijk aangegeven is Huis ten Bosch.

Huis ten Bosch kwam opnieuw in een oorlogssituatie terecht in het rampjaar 1672, toen een troepenmacht uit Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden binnentrok. De opmars van het leger van de Franse koning Lodewijk XIV werd gestuit door de Hollandse Waterlinie. Dat was

gunstig voor de stad Weesp, die hier veilig achter lag, maar niet voor Huis ten Bosch, dat werd ingenomen door de Franse troepen. Het kasteel, of wat er van over was sinds 1514, werd toen niet of slechts deels verwoest, want volgens een bestek van de Amsterdamse architect Adriaen Dortsman werd het in 1673 gesloopt en werden de bakstenen hergebruikt in de nieuwe verdedigingswerken rond Weesp (afb. 6).²¹ In 1832 was het kasteelterrein nog zichtbaar in de verkaveling als een vierkant veld met omgrachting (afb. 7). Op dat moment was het voormalige kasteelterrein met naastgelegen boerderij en eigendom van Margaretha Johanna Munter, weduwe van Boreel van Hogelanden. Deze boerderij werd in de late zeventiende of achttiende eeuw gebouwd als pachtboerderij voor het beheer van de gronden en draagt nog steeds de naam Huis ten Bosch.²²

TWIJFEL OVER DE LOCATIE De herinnering aan de locatie van het kasteel Huis ten Bosch leefde voort bij de opeenvolgende bewoners van de boerderij met dezelfde naam, nog lang nadat alle bovengrondse resten waren verdwenen. Waarschijnlijk werd de gracht gedempt toen langs de Vecht een reeks groepsschuilplaatsen werd gebouwd ter versterking van de verdedigingswerken ten tijde van de mobilisatie van 1939-1940.²³ In het terrein bleven de vierkante contour en de gedempte gracht zichtbaar als lichte glooiingen en in droge zomers was het volgens de bewoners van de boerderij niet ongebruikelijk dat de kasteelplattegrond zich in het gras aftekende (afb. 1). Om deze redenen werd het terrein op de Archeologische Monumentenkaart aangemerkt als een locatie met archeologische waarde.²⁴

Ondanks deze landschappelijke aanwijzingen waren er ook vermoedens van een kasteelterrein ten noorden van Fort Uitermeer. Op het kadastrale minuutplan van 1832 was hier namelijk een omgracht terrein ingetekend.²⁵ Bij de bouw van een kazemat in 1932 werden hier grote bakstenen (moppen) gevonden, die in verband werden gebracht met Huis ten Bosch. Om deze archeologische verwachting te toetsten, voerde RAAP in 2005 in opdracht van de provincie Noord-Holland een archeologisch vooronderzoek uit, bestaande uit een bureau- en een inventariserend veldonderzoek.²⁶ Dit leverde geen archeologische indicatoren op voor de aanwezigheid van een kasteelterrein op deze locatie. Geconcludeerd werd dat het kasteel altijd moet hebben bestaan op de huidige schapenweide bij de boerderij Huis ten Bosch.

MODERN ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK In januari en februari 2022 werd voor het eerst veldonderzoek gedaan naar het kasteel. Over de uiterlijke verschijningsvorm van het Huis ten Bosch was tot op dat moment niets bekend. Er zijn wel afbeeldingen van het kasteel, maar deze dateren alle van na de definitieve verwoesting. Op de vroegste weergave van het kasteel uit 1524/6 is een grote vierkante toren te zien met nog bebouwing ernaast. Aangezien de geografische situatie heel schematisch is, is het maar de vraag of er waarde aan deze afbeelding moet worden toegekend. Volgens

21 Bestek: SAA, toeg.nr. 5028, Archief van Burgemeesters: stukken betreffende verscheidene onderwerpen, inv.nr. 502, portefeuille c, fortificatie Weesp 1673. Posten over de sloop van Huis ten Bosch: SAA, toeg.nr. 5039, toeg.nr. 301, 16 september 1673, scan 154, en 13 oktober 1673, scan 172. Met dank aan Pieter Vlaardingebroek en Erik Schmitz.

22 A. Hemmes, *Monumentbeschrijving Gooilandseweg 7 (hooiberg)*, Monumenten en Archeologie, Gemeente Amsterdam, 2020.

23 Tot in ieder geval 1937 was ook de vierkante omgrachting van het kadastrale minuutplan van 1832 nog intact. Op een luchtfoto uit 1945 is de gracht in ieder geval niet meer te zien.

24 Archeologische Monumentenkaart (AMK), monumentnr. 1903.

25 AMK, monumentnr. 1907.

26 M. Rietkerk, *Huis ten Bosch te Weesp, gemeente Weesp. Archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek* (RAAP-rapport 1245), Amsterdam 2005.

5 Detail van: Lucas Sinck, Kaart van de Vecht tussen Muiden en Hinderdam, 1612. Pen en penseel in kleur, 46 x 100 cm. Hoogheemraadschap van Rijnland, Leiden (NL-L.dnHHR), inv.nr. 1.1.1/9019, kaart A-1877. Het detail toont Huis ten Bosch.

6 Kunstenaar onbekend, Huis ten Bosch, achttiende eeuw? Penseel in bruin, 20,5 x 13 cm. Particuliere collectie.

J.W. Groesbeek, de auteur van het in 1981 verschenen *Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland*, zijn de fundamenten rond 1925 uitgegraven, waarbij er karrevrachten met stenen zijn afgevoerd. Groesbeek was dus sceptisch over de meerwaarde van een eventueel archeologisch onderzoek.²⁷

Omdat het kasteel in 1673 werd gesloopt, moet bij de archeologische verkenning rekening worden gehouden met puin dat over het terrein kan zijn verspreid. Na de verwoesting werden de bakstenen van zo'n kasteel vaak schoon gebikt en verkocht om elders weer te worden gebruikt. In het Regionaal Archief Alkmaar is daarvan een mooie akte overgebleven, waarin dit uitvoerig wordt beschreven.²⁸

7 Het kasteelterrein met gracht op kadastrale minuutplan van 1832, geprojecteerd op de huidige topografie. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, projectie Bart Visser, Monumenten en Archeologie, Gemeente Amsterdam, 2022.

27 Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen*, p. 252. Helaas geeft hij niet aan wat zijn bronnen zijn voor dit gegeven.

28 Regionaal Archief Alkmaar (RAA), toeg.nr. NL-AmrAA-10.1.1.001, inv.nr. 1891.

De onderste lagen van de fundering, die vaak zeer solide zijn, het zogenoemde gegoten werk, worden vaak in de grond achtergelaten.

De archeologische verkenning in 2022 was opgezet als een niet-invasief onderzoek. Dit had de voorkeur boven het graven van proefsleuven, aangezien de locatie niet wordt bedreigd en zo behouden blijft voor toekomstig onderzoek. Om die reden werd een combinatie van moderne technieken ingezet, zonder een schep in de grond te hoeven steken. De eerste fase bestond uit zogeheten geofysisch onderzoek. Met deze methode zijn de afgelopen jaren verschillende kasteelterreinen opgespoord en in kaart gebracht.²⁹ De ervaring heeft geleerd dat de beste resultaten worden verkregen met een specifieke combinatie van technieken. In de schapenweide in Weesp zijn twee technieken gebruikt, elektromagnetische inductie (EMI) en magnetometrie (MAG).³⁰ Bij EMI-metingen werd het weiland doorgelicht met elektrische stroompjes om de geleidbaarheid van de verschillende bodemsoorten te meten. Op deze manier kunnen verschillen in bodemsoort, maar ook bijvoorbeeld grachten en funderingen, in beeld worden gebracht. Een grachtvulling heeft bijvoorbeeld een andere geleiding dan zand, klei of een stuk baksteen. Verder werden met een magnetometer verstoringen in het aardmagnetisch veld – bijvoorbeeld door ijzerhoudende muurresten of baksteenpuin – opgespoord (afb. 8). De derde, veel gebruikte geofysische techniek, grondradar (GPR), kan dan nog aanvullend worden ingezet wanneer men in de toekomst nog meer detail zou willen. Door het uitzenden en ontvangen van elektromagnetische pulsen kan een zogeheten grondradarsysteem inzicht geven in de opbouw van de bodem en de eventueel aanwezige ondergrondse structuren. Er worden dan constant verticale dwarsdoorsnedes van de bodem gemaakt.

De tweede fase van het onderzoek van Huis ten Bosch bestond uit een *drone remote sensing*-onderzoek. Dit is een pas enkele jaren geleden ontwikkelde techniek (waarmee nog volop wordt geëxperimenteerd) om archeologische terreinen met een drone vanuit de lucht te onderzoeken. Met drones kunnen op elk gewenst moment data worden gewonnen (in tegenstelling tot bijvoorbeeld satellietdata) en met een enkele vlucht kunnen relatief grote gebieden worden onderzocht.³¹ Het drone-onderzoek in Weesp was in de eerste plaats gericht op het opsporen van de kasteelplaats, als aanvulling op het geofysische onderzoek, maar tegelijkertijd ideaal om het dronegebruik zelf te testen en aan te scherpen.³² Op de verschillende vluchten werd de drone uitgerust met vier sensoren. Ten eerste werd gewerkt met een optische camera, die ‘gewone’ foto’s maakt voor het genereren van loodrechte opnamen – zogeheten orthofoto’s – en een hoogtemodel van het terrein.³³ Een multispectrale camera werd gebruikt om een beeld te krijgen van verschillen in gezondheid van het gras op de schapenweide. Dit kan in dit geval zijn veroorzaakt door een ondergrond van bijvoorbeeld muurresten of een grachtvulling. Op een aantal avonden werd na zonsondergang gevolgen met een thermische camera. Deze registreert temperatuurverschillen in de afkoeling van de bodem, die kunnen worden

- 29 N. de Jong-Lambregts, F. van den Oever, ‘Oudorp: Barbacane kasteel de Middelburg. Verrassende nieuwe inzichten dankzij geofysisch onderzoek en historisch-archeologisch onderzoek’, in: TGV-teksten & presentatie (red.), *De archeologische kroniek van Noord-Holland 2019*, Haarlem 2020; N. de Jong-Lambregts, F. van den Oever, J. Roefstra en R. Gruben, ‘Kasteelterreinen geven hun geheimen prijs’, in: *jaarverslag Stichting Monumentenbezit*, 2021; N. de Jong-Lambregts, R. Gruben, ‘Kijken in de bodem van Emminckhuis. Geofysische blik op een oude kasteelplaats bij Renswoude’, *Het buiten*, 4 (2022) 12, p. 30-35.
- 30 Zie voor een uitleg: F. van den Oever, N. de Jong-Lambregts, ‘Geofysisch onderzoek’ in: TGV-teksten & presentatie (red.), *De archeologische kroniek van Noord-Holland 2019*, Haarlem 2020.
- 31 Zie onder meer: E. Rensink e.a., *Vanuit de lucht zie je meer. Remote sensing in de Nederlandse archeologie*, Nederlandse Archeologische Rapporten (NAR), nr. 080. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2022) en J. Waagen e.a., ‘In the Heat of the Night. Comparative Assessment of Drone Thermography at the Archaeological Sites of Acquarossa, Italy, and Siegerswoude, The Netherlands’, *Drones*, 6 (2022) 7.
- 32 J. Waagen, ‘In search of a castle. Multisensor UAS research at the Medieval site of ‘t Huijs ten Bosch, Weesp’, *4D Research Lab report series*, dl. 4, 2023.
- 33 Deze foto’s werden met behulp van fotogrammetrische technieken verwerkt tot orthofoto’s.
- 34 De LiDAR-sensor projecteert een grote hoeveelheid laserstralen die door materie wordt teruggekaatst. Op basis van de inclinatie van de laserstraal en de tijd die het kost voor de laserstraal om te worden teruggekaatst kunnen heel nauwkeurige 3D-coördinaten worden bepaald. Hiermee kan wederom de terreinmorfologie heel precies in kaart worden gebracht, en kan bovendien ‘door’ vegetatie heen worden gekeken, omdat er altijd wel laserstralen zijn die de grond bereiken.
- 35 P.M. Floore en M.J.J. Dautzenberg, *Huis ten Bosch, Uitermeer, Weesp, een karterend booronderzoek*, Hollandia-reeks 1102, Zaandijk 2023.

8 Onderzoek met magnetometrie, 24 januari 2022. Foto Ranjith Jayasena, Monumenten en Archeologie, Gemeente Amsterdam.

9 Weergave van de magnetometriedata van het huis te Weesp. Kaart Ferry van den Oever, Saricon BV, 2023. De donker gevlekte zone linksboven volgt de rechthoekige omlijning van het kasteel. De zwart-witte 'stippen' geven puinconcentraties in de bodem aan.

10 MAG-data. Kaart Ferry van den Oever, Saricon BV, 2023. In rood de contrastverschillen die te maken hebben met bebouwing, in groen andere opvallende begrenzingen van contrastverschillen.

veroorzaakt door aanwezige resten van muren of grachtvullingen. Met de LiDAR-sensor (*light detection and ranging*) werd ten slotte een hoogtemodel van het terrein gemaakt in een veel hogere resolutie dan het Algemeen Hoogtebestand Nederland (AHN).³⁴ Met deze technieken konden niet alleen ieder hobbelkje in het weiland, maar ook subtiele verkleuringen in het gras in kaart worden gebracht.

Met zowel het geofysische als het *drone remote sensing*-onderzoek worden beelden gegenereerd van afwijkende structuren in de bodem. Deze moeten, wanneer ze op elkaar worden gelegd, inzicht geven in de aard en omvang van het kasteelterrein. Hierbij worden interpretaties gemaakt van veronderstelde muren of grachten. Om deze bevindingen te toetsen, en om meer informatie te verkrijgen over de diepteligging of bijvoorbeeld de vulling van de veronderstelde gracht, werd nog een karterend booronderzoek uitgevoerd.³⁵

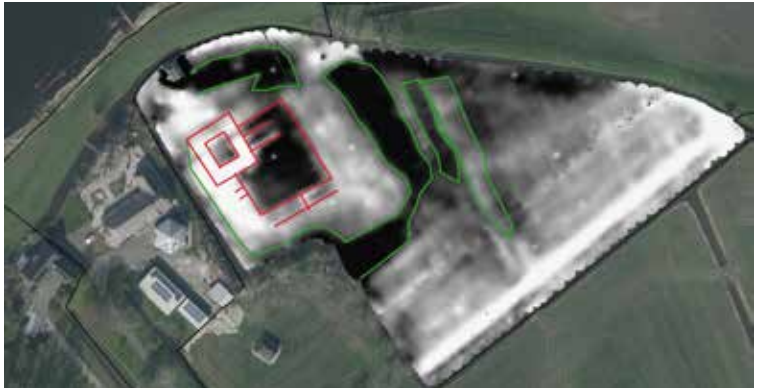
RESULTATEN De metingen van het geofysische en het *drone remote sensing*-onderzoek resulteerden in een duidelijk kaartbeeld van het kasteelterrein en nog wat lastiger te duiden structuren. Om met het meest evidente te beginnen, tonen de datamodellen een zwaartepunt van archeologische resten in de noordwesthoek van het onderzochte terrein. Zo bevat de bodem daar veel ijzerhoudend materiaal, het vermoedelijke baksteenpuin van het gesloopte kasteel (afb. 9 en 10). Deze concentratie strekt zich aan de west-

11 Weergave van de EMI-data C2 van het huis te Weesp. Kaart Ferry van den Oever, Saricon BV, 2023.

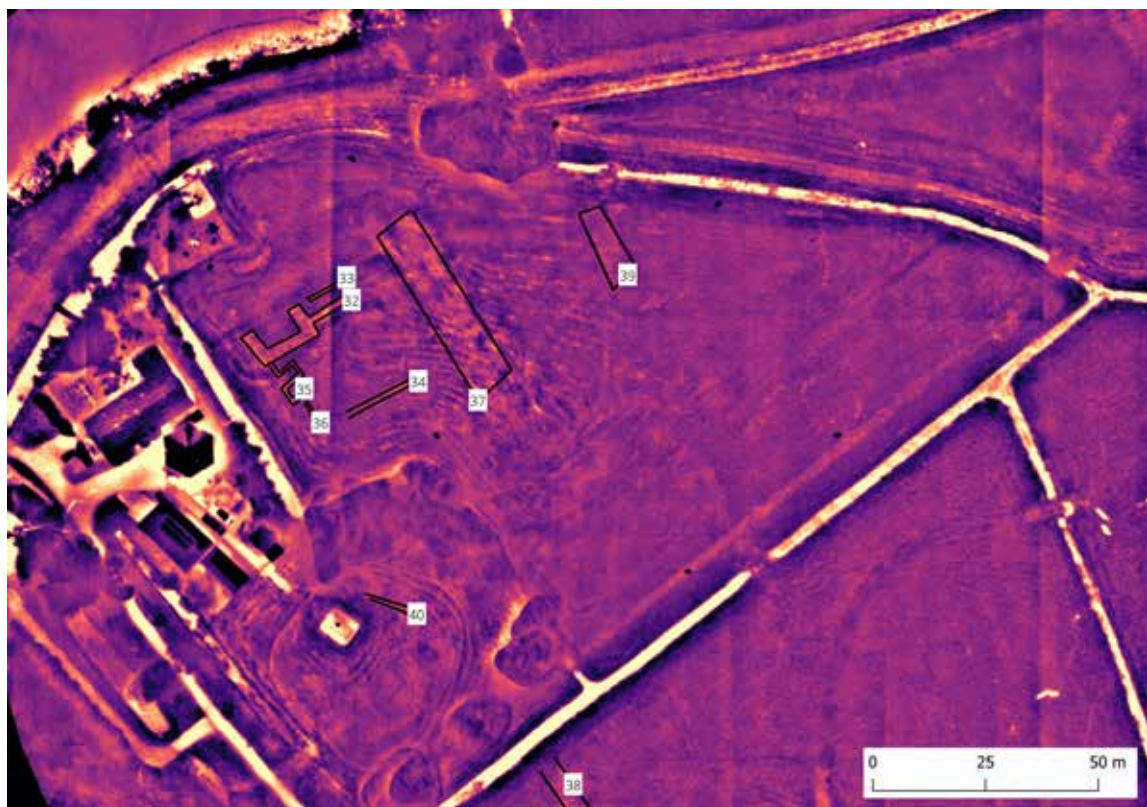

12 EMI-data. Kaart Ferry van den Oever, Saricon BV, 2023. In rood de contrastverschillen die te maken hebben met bebouwing, in groen andere opvallende begrenzingen van contrastverschillen.

13 Orthofoto samengesteld uit optische foto's, met geïdentificeerde anomalieën. Kaart Jitte Waagen, 4D Research Lab, 2023.

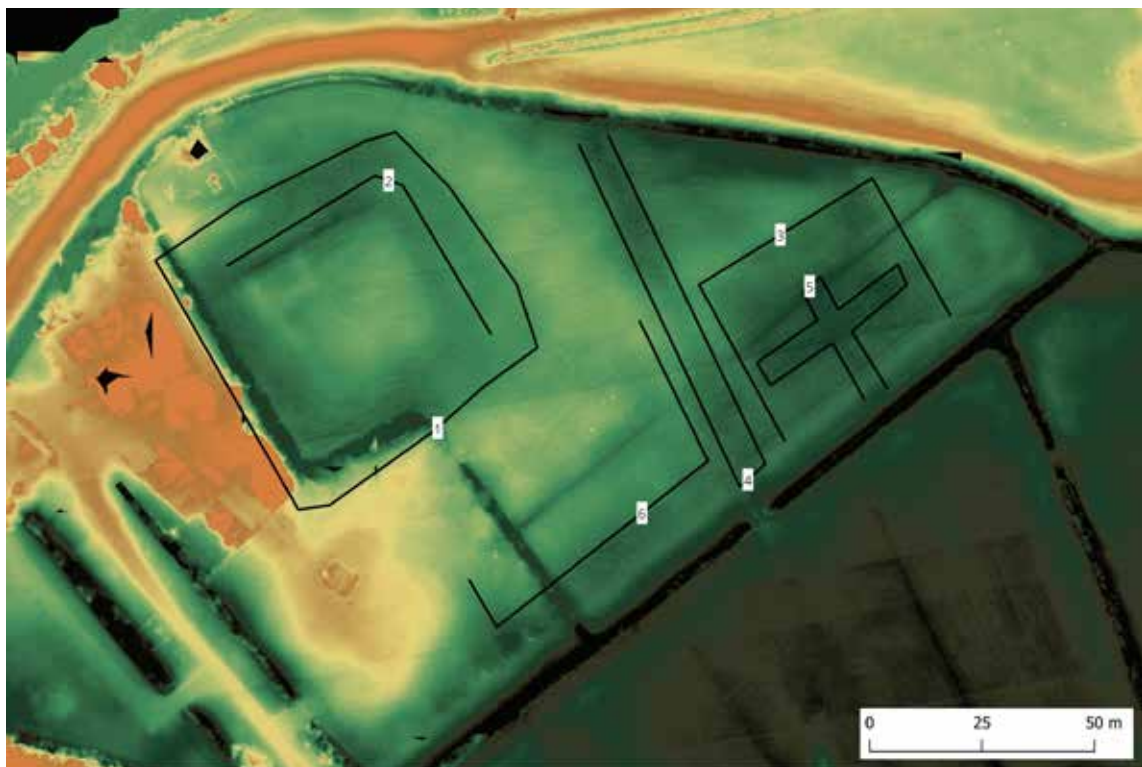

14 Thermisch mozaïek samengesteld uit thermisch infrarode metingen met geïdentificeerde anomalieën, september 2022. Kaart Jitte Waagen, 4D Research Lab. Geel betekent veel emissie, paars weinig emissie.

zijde wat verder uit dan aan de oostzijde. Rond de plaats waar het kasteel heeft gestaan, zijn verschillen te zien in de concentraties materiaal, waardoor een structuur zichtbaar wordt die het kasteel omringt. Meer naar het oosten bevindt zich een gebied met beduidend minder ijzerhoudend materiaal, dat wordt begrensd door een noord-zuid verlopende baan (39 in afb. 14) vol met ijzerhoudend materiaal. De verschillen in geleidbaarheid van de bodem (EMI) leverden een goed te interpreteren contrastrijk beeld op. De moeilijk geleidbare zones met muurwerk in de grond kleurden wit, terwijl de goed geleidbare grachtvullingen zich donker aftekenden (afb. 11 en 12). Deze zones werden ook gedetecteerd met de dronekartering. Zo werd de kasteeltoren in de noordwesthoek goed zichtbaar in hoogteligging en verkleuringen in het gras (afb. 13, nrs. 9-10), maar ook in het warmtebeeld dat de thermische camera vastlegde (afb. 14, nrs. 32-36).³⁶ Ook werden hiermee nog verschillende andere muren aan de westzijde ontdekt (afb. 13, nrs. 11, 13, 47). Het hoogtemodel van de LiDAR-scan toont de zeer scherp waarneembare gracht die een fractie lager ligt dan het kasteelterrein en het grotere omliggende onderzoeksterrein (afb. 15, nr. 1). In de gracht lijkt een iets hoger liggende afwijking het traject van de gracht te volgen (afb. 15, nr. 2). Mogelijk hebben we hier te maken met een puinspoor. Minder goed te duiden zijn een lager gelegen zone aan de oostzijde en verschillende sporen aan de zuidwestzijde van het terrein (afb. 15, nrs. 3-6). Op circa 25 meter ten oosten van de gracht kwamen uit

³⁶ De zichtbaarheid van de toren in het thermische beeld kan worden verklaard door het steen dat meer thermisch infrarode straling absorbeert en na zonsondergang uitstraalt. Dat ook de gracht oplichtte aan de oostkant van het kasteelterrein werd mogelijk veroorzaakt door de aanwezigheid van relatief grote hoeveelheden baksteenpuin.

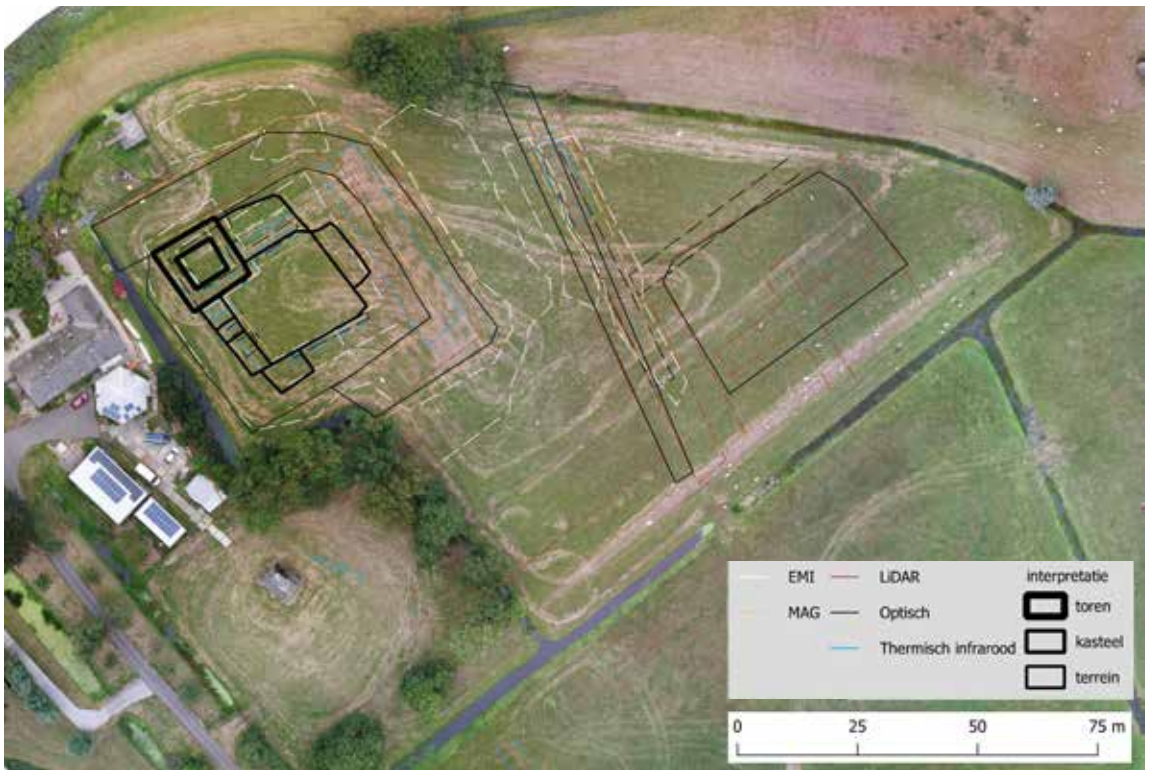
15 Digitaal terreinmodel vervaardigd op basis van LiDAR-opnames met geïdentificeerde afwijkingen in de bodem, september 2022. Kaart Jitte Waagen, 4D Research Lab.

zowel de geofysische als de *drone remote sensing*-data sporen van een parallelle greppel. Bij het booronderzoek werd vastgesteld dat deze greppel was opgevuld met onder meer baksteenpuin. Mogelijk hebben we hier te maken met de oostelijke begrenzing van het kasteelterrein. Aan de westzijde van het kasteel is in de verkaveling van 1832 een tegenhanger van deze greppel te zien in de vorm van een lang en smal perceel dat afwijkt van de omliggende kavels (afb. 7).

CONCLUSIES Het archeologische onderzoek heeft aangetoond dat Huis ten Bosch is begonnen met een forse, vrijwel vierkante woontoren van circa 12/13 x 12/13 meter met een muurdikte van tussen de 2 en 3 meter (afb. 17). In een latere fase is aan de noordoostzijde een zaal aan de toren toegevoegd, alsmede een ommuring, waarmee een nagenoeg vierkant binnenplein ontstond van circa 22 x 21 meter. Door de tijd heen verrees ook nog bebouwing aan de oost- en westzijde.³⁷ Het geheel is met een gracht omgeven geweest die, zoals bij het booronderzoek werd vastgesteld, een diepte heeft gehad van 1,5 meter.

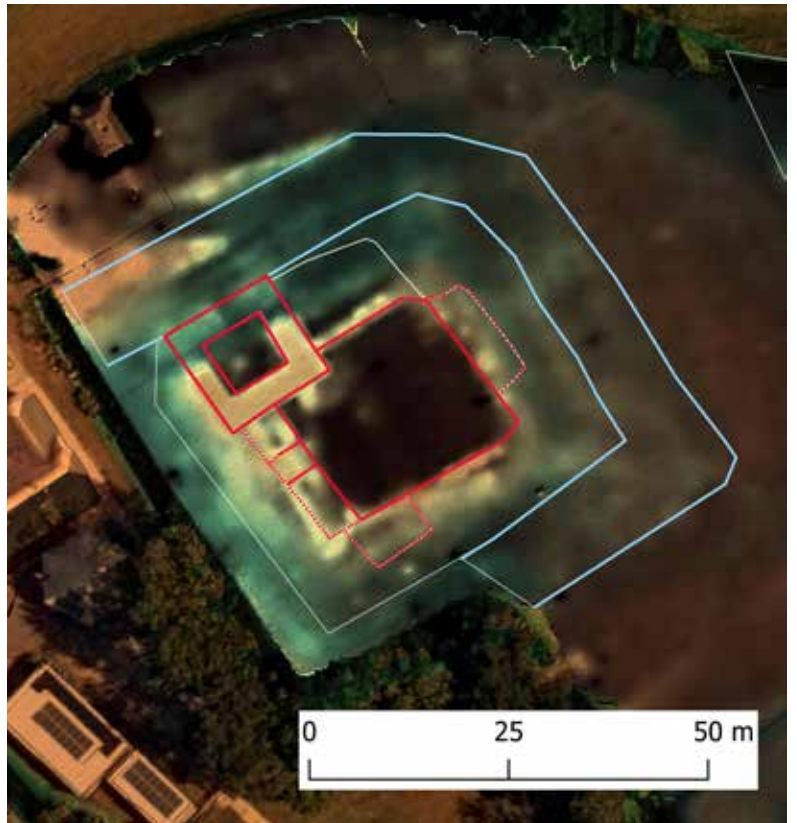
Alle sporen in de bodem geven een beeld van een kasteel dat in meerdere fasen is gebouwd en tussentijds verschillende keren is verwoest. De verschillende bouwfases kunnen met dit verkennende onderzoek niet worden gedateerd. Wel kunnen we de oudste fase, de vierkante toren, op typologische gronden in de tijd plaatsen. De oudst bekende uit baksteen opgetrokken solitaire woon- en zaaltorens in Nederland dateren uit het tweede kwart van de dertiende

37 Dit is zonder nader onderzoek niet met zekerheid vast te stellen, maar de verdichte puinconcentraties zijn hiervoor een belangrijke aanwijzing.

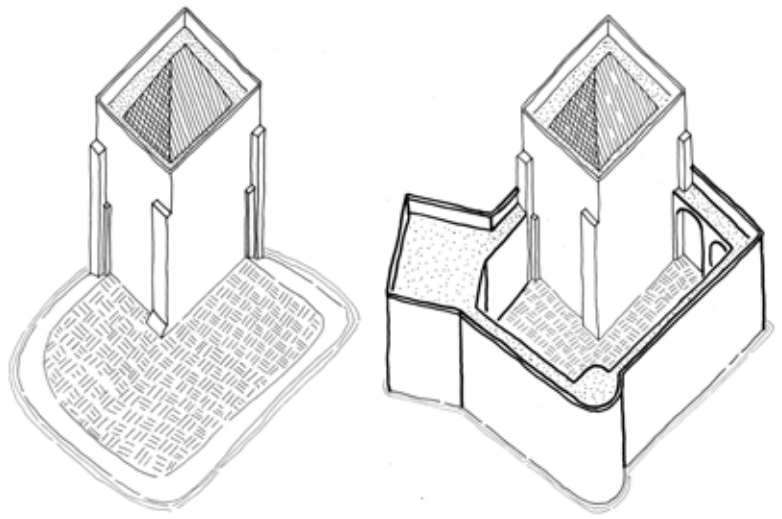

16 Reconstructie van het kasteel op basis van alle data. Kaart Jitte Waagen, 4D Research Lab, 2023.

17 Reconstructie van het kasteelterrein, aangegeven op het datamodel van EMI, in combinatie met het hoogtemodel dat is gemaakt met de drone en waaroverheen een schaduw-model is gelegd. Kaart Jitte Waagen, 4D Research Lab, 2023. Het kasteelterrein is rood en de gracht is blauw.

18 Verschillende fasen van kasteel Nederhemert, 1985. Bron: J. Kamphuis, *Kasteel Nederhemert. Een oriëntatie op de bouwgeschiedenis*, Delft 1985, p. 291-294. In de eerste fase (circa 1300, links) wordt er een woontoren opgericht die in fase 2 (circa 1325) wordt uitgebreid met een ommuring van het kasteleiland. In fase 3 (circa 1350) wordt er nog een zaal aangebouwd aan de toren. Fasen 1 en 2 zijn gecombineerd in de afbeelding rechts.

eeuw. Het hoogtepunt van deze verschijningsvorm ligt in de periode 1275-1325. Vaak is dit soort torens gelegen op een omgracht eilandje. De grond die vrijkwam bij het graven van de gracht werd gebruikt om het eiland wat op te hogen.³⁸ Dit soort torens werd na 1325 vaak uitgebreid met een zaal en een ommuring en evolueerde op die manier naar een compact zaaltorenkasteel. Op die manier kon de kasteel eigenaar toch een kasteel met meer aanzien realiseren en ontstond er meer ruimte en een makkelijker verdedigbaar geheel dan alleen een woontoren.³⁹

Woontorens waren in de dertiende eeuw bijzonder in zwang bij de opkomende ridderschap, waartoe ook de Van Amstels waren gaan behoren. Deze torens konden met beperkte financiële middelen worden gebouwd en waren niet alleen geschikt voor bewoning en verdediging, maar ook voor machtsvertoon.⁴⁰ Zij waren tot halverwege de dertiende eeuw uitsluitend vierkant. In het Sticht werden er in het tweede kwart van de dertiende eeuw vele gebouwd, maar voor een vergelijking met de toren van Huis ten Bosch zijn vooral de torens van de ministerialenfamilie Van Zuilen van belang. Zo werd door hen rond 1225 voor kasteel Duurstede een toren opgetrokken van 11,5 x 11,5 meter met een muurdikte van circa 2,5 meter en voor 1257 kasteel Zuilen een toren van 10,4 x 11,5 meter met een muurdikte van 2,7 meter.⁴¹ Een ander voorbeeld vergelijkbaar met Huis ten Bosch is kasteel Nederhemert bij Zaltbommel (afb. 18).⁴²

Tegen deze achtergrond kan de vierkante toren van Huis ten Bosch worden gedateerd in het tweede kwart van de dertiende eeuw. Dit was de periode waarin Gijsbrecht II van Amstel het terrein verwierf en er vervolgens zijn broer Egbert mee beleende. Eén van beiden moet dan ook de bouwheer zijn geweest. Wat nog wel een raadsel is gebleken bij het archeologische onderzoek, is waar de in historische bronnen vermelde voorburcht moet hebben gestaan. Mogelijke locaties zijn het perceel ten zuidwesten van de aange troffen plattegrond of ter plaatse van de bestaande boerderij.

38 H. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga, B. Olde Meierink, *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, p. 82.

39 Janssen, *1000 jaar kastelen*, p. 91.

40 D.B.M. Hermans, *Middeleeuwse woontorens in Nederland. De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm*, dissertatie Universiteit Leiden, Utrecht 2013, p. 138.

41 Hermans, *Middeleeuwse woontorens*, p. 75-76.

42 J. Kamphuis, *Kasteel Nederhemert. Een oriëntatie op de bouwgeschiedenis*, Delft 1985, p. 291-294.

Nu we de bouwgeschiedenis van Huis ten Bosch kunnen terugvoeren tot een woontoren op de hoek van een omgracht eiland, is het goed om nog eens terug te gaan naar de kaart van Pieter Bruinsz uit 1592 (afb. 4). Met de nieuwe inzichten lijkt de weergave van de ruïne betrouwbaarder dan aanvankelijk aangenomen. We zien hier niet een groot ommuurd complex met gracht, maar de aan het einde van de zestiende eeuw kennelijk nog steeds beeldbepalende dertiende-eeuwse toren. Dat de gracht in werkelijkheid wat ruimer om een groter eiland liep en er nog meer bebouwing bestond, weten we uit het archeologische onderzoek, maar dat was voor de kaartmaker duidelijk van ondergeschikt belang. Dat is niet verwonderlijk, want de opdracht van Bruinsz behelsde alleen de kartering van het grondbezit van het Amsterdamse Burgerweeshuis. De toren is hier meer een herkenningspunt, een opvallend topografisch element in het landschap, al vergiste hij zich in de precieze plek. Evident is wel dat hier een woontoren is afgebeeld zoals die in het tweede kwart van de dertiende eeuw op verschillende plaatsen in het Sticht werden opgetrokken.

Met de combinatie van de verschillende technieken is het mogelijk gebleken om, zonder dat er een graafmachine of schep aan te pas kwam, dwars door het gras van de schapenweide te kijken en de bovengronds verdwenen dertiende-eeuwse kasteelplaats zichtbaar te maken. Op de gegenereerde data-beelden springen de kasteelmuren en gracht er duidelijk uit. Bovendien is gebleken dat een deel van de kasteelgracht als sloot langs de west- en oostzijde van de kasteelplaats nog aanwezig is. Het belang van het onderzoek beperkt zich niet tot dit weiland. Zo is Huis ten Bosch ook binnen het grotere kader van laatmiddeleeuwse kastelenbouw te plaatsen, als één van de schakels in een uitgebreider netwerk van kastelen van verschillende ministerialenfamilies zoals de heren van Amstel, de bisschoppen van Utrecht en de graven van het Hollands-Utrechtse grensgebied. Toekomstig onderzoek zal dit beeld met verdere details kunnen invullen.